

Od deskripcie k explanácii v slovakistike

PAVOL ŽIGO (BRATISLAVA)

Prvou prezentáciou slovakistického výskumného programu s perspektívou odhaľovania prirodzenosti v jazyku a snahou o prechod od deskripcie k explanácii sa v roku 1999 stala kolektívna práca *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Na ňu nadväzovala vedecká konferencia, ktorej materiály vyšli pod názvom *Princípy jazyka a textu* (2000), doterajší rad výstupov tohto charakteru uzatvára kolektívna práca *Princípy jazyka* (pozri J. Dolník, J. Mlacek, P. Žigo, 2003). Vyhranením perspektív ďalšieho výskumu a z dnešného pohľadu aj podnetom na reflexiu, resp. sebareflexiu predchádzajúcich výsledkov sa na prvej vedeckej konferencii stal príspevok J. Horeckého (2000, s. 30-34), v ktorom je okrem hodnotenia princípov inšpiratívne najmä konštatovanie, že pri hľadaní princípov stavby, vývinu a fungovania slovenčiny „*nestačí skúmať stav len v rámci daného elementu, ale že podnety pre jeho správanie či fungovanie treba hľadať vonku, vo fungovaní všeobecných pravidiel, možno aj zákonitostí v oblasti metodológie alebo v oblasti takých vied, ako je v dnešnej situácii teoretická fyzika*“ (Horecký, 2000, s. 31).

V tom istom zborníku sme ako východisko snáh o hľadanie takéhoto prístupu nazvali hľadaním princípu relativnosti. S ohľadom na vývin a aj súčasný stav v jednotlivých slovanských jazykoch sme v ňom naznačili relatívnu povahu niektorých jazykových zmien. Oslabili sa napr. výsledky praslovanských palatalizácií velár v jednotlivých tvaroch po unifikácii tvarotvorného základu typ *ruka – ruky – ruce > ruke* v slovenčine a zachovanie pôvodnej podoby *ruce* (dat. a lok. sg. v češtine oproti opozícii singulár – plurál typu *mních – mnísi* (porov. rus. *монах – монахи*). Relatívnu podstatu má aj vyjadrovanie vzťahu dvoch dejov v súvetí s vyjadrením časového významu (pozri Ferenčíková 1986, Žigo, 2000, s. 16-29). Nejde tu o novú metódu, veď relačný pohľad na svet nie je vôbec nový (prehľad názorov pozri L. Smolin, 2003, s. 33), ide nám viac o snahu postihnúť jazykový systém či zmeny v ňom spoza hraníc lingvistiky. Najmä ako nadväznosť na otázku, prečo sa veda v úsilí o vybudovanie všeobecnej teórie dopúšťa toľkých chýb. Vraj preto, že vedci nevedia prijať záver,

ku ktorému nutne vedú ich úvahy o tom, že prvky systému nemajú absolútny zmysel, keďže nie sú ničím iným, ako systémom vzťahov. To, ako A. Einstein uznal záver o relatívnom systéme vzťahov, je zaujímavé a poučné, zdôrazňujeme, že aj pre jazykovedu (Smolin, o. c., s. 163).

Myšlienka princípu relativnosti spočíva teda v tom, že príčinnú štruktúru zmien môžu ovplyvniť samy tieto zmeny a že príčinná štruktúra nie je po celý čas nemenná, ale je dynamická, vyvíja sa podľa určitých zákonov (porov. Smolin, 2003, s. 74). Na skutočnosť, že relativnosť nie je ničím iným, len opisom dynamicky sa vyvíjajúcho systému a siete vzťahov poukázal pri teoretickej definícii priestoru a času filozof a fyzik J. Barbour tým, že sa oslobodil od tlaku bežného akademického života v jednej vednej disciplíne (priestor a čas nie sú však len predmetom bádania v oblasti fyziky, ale z nášho pohľadu aj jazykovedy, zo zovšobecňujúceho hľadiska aj filozofie a teórie poznania). Závažným činiteľom je tu aj skutočnosť, že väčšina jazykových zmien nemá absolútnu povahu. Takéto poznanie nás vedie k tomu, aby sme ako východisko princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka prijali princíp relativnosti. Ako argument sme použili a možno použiť aj kodifikáciu substantívnej deklinácie v súčasnej spisovnej slovenčine, jej fungovanie a stav v nárečiach (pozri Pauliny, 1990, *Atlas slovenského jazyka*, 1984). Na viacerých miestach sme prezentovali príčiny variantných tvarotvorných morfém jednotlivých deklináčnych sústav v súčasnej spisovnej slovenčine s ohľadom na východiskový stav, meniace sa kodifikačné kritériá a súčasnú kodifikáciu. Z vývinového hľadiska možno na tejto problematike presvedčivo dokumentovať princíp ekvivalencie, analógie, relativnosti a výklad konkrétneho stavu v konkrétnom období sa nemusí vždy javiť ako ideálny stav, ale pod tlakom niektorého z princípov ako napätie, snaha po homogenizácii. Zmenou, ktorú toto napätie vyvolá, sa však nemusí dosiahnuť trvalý stav a zmena sa stáva relatívnou, pretože je výsledkom konkrétnych kritérií v konkrétnom čase. Pri takejto interpretácii problematiky by nebolo žiaduce vytvárať si dojem, že ide o *perseveráciu* princípov. Ak chceme preniknúť do podstaty zmien v štruktúre oslobodením sa od konkrétnej vedy (v našom prípade jazykovedy), ak sa máme dostať k podstate, ktorú J. Horecký (2000, s. 31) odporúča hľadať „vonku, vo fungovaní všeobecných pravidiel, možno aj zákonitostí v oblasti metodológie alebo v oblasti takých vied, ako je v dnešnej situácii teoretická fyzika“, možnosťou hľadania podstaty, ku ktorej chce dospieť odhaľovanie princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka, je rešpektovanie jednej zo základných axiém kvantovej teórie – princípu superpozície (Smolin, 2003, s. 48). Podstatu tohto princípu postihuje definícia: ak sústava môže byť v dvoch stavoch A a B s odlišnými vlastnosťami, môže byť

aj v stave, ktorý je kombináciou týchto stavov $a.A + b.B$. Každá takáto kombinácia sa nazýva superpozícia a je odlišná od ostatných. Stav systému je jeho usporiadanie (konfigurácia) v určitom okamihu (porov. Smolin, 2003, s. 48). Na dôkaz možno použiť kodifikáciu tvarotvorných morféme od A. Bernoláka po *Pravidlá slovenského pravopisu* z roku 1991:

1787	1846	1852	1902	1931	1940	1991
<i>misl-e</i>	<i>misl-i</i>	<i>mysl-e /-i</i>	<i>mysl-e /-i</i>	<i>mysl-e /-i</i>	<i>mysl-e</i>	<i>mysl-e /-i</i>

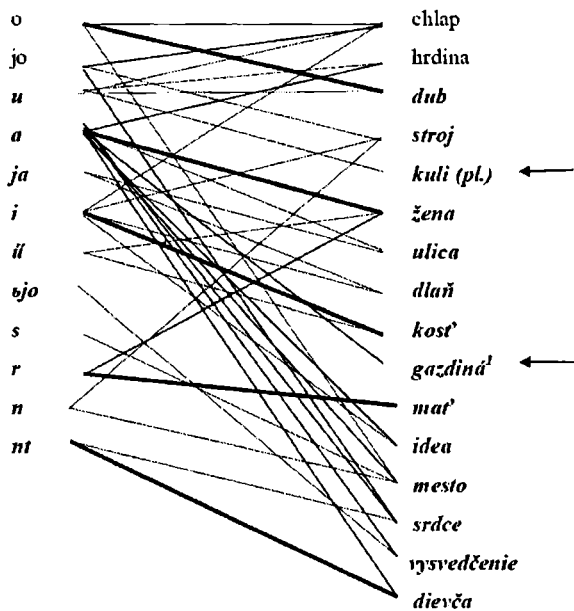
Tabuľka zachytáva stav, ktorý sa skladá zo všetkých informácií, potrebných na opis časti systému v danom čase a odráža časovo aktuálne kritériá kodifikácie. Princíp superpozície sa tak v nej prezetnuje tým, že v dominantnej pozícii sú informácie o genitíve singuláru vzoru *dľaň*, ale sa v nej neprezentujú všetky informácie o genitíve singuláru ostatných substantív. Tým sa aj pri tomto princípe prejavuje jeho relatívna povaha a jeho uplatnenie v jazykovede, konkrétne v tomto prípade pri deklinácii feminín, naráža na rovnako veľký problém ako napr. v kvantovej teórii, kde tak isto nie sme schopní v tom istom čase určiť polohu aj pohyb častice. Ide tu o Heisenbergov princíp neurčitosti, ktorý hovorí, že môžeme presne zmerať buď polohu, alebo smer a rýchlosť pohybu častice (pozri Smolin, 2003, s. 49). Vo vzťahu k princípu superpozície a jazykovému systému však možno prijať také riešenie, že konkrétny stav sa skladá zo všetkých informácií potrebných na úplný opis systému v danom čase. Návrh na prijatie princípu superpozície do jazykovedného bádania je neprotirečivý aj vďaka tomu, že jednotlivé jazykové roviny navzájom korelujú (zmeny v hláskosloví sa prejavujú nielen na úrovni fonológie a morfonológie, ale v tvarotvorných, odvodzovacích, tematických morféme).

Analogické prejavy Heisenbergovho princípu neurčitosti ako prejav hierarchicky vyššieho princípu superpozície v teoretickej fyzike – neschopnosť merať v tom istom čase polohu aj smer a rýchlosť pohybu častice – predstavuje v jazyku protirečenie synchronie a diachronie. Zo synchronického hľadiska sú klasické príklady tvarotvorných morféme nom. pl. živ. mask. *chlap-i* – *brat-ia* – *syn-ovia* v superpozícii s ohľadom na vzor *chlap*. Príčiny týchto rozdielov sú zo synchronického pohľadu pod tlakom princípu neučitosti, pretože v superpozícii je významové (klasifikačné) kritérium životnosti a rodu, kým diachronicky bola v superpozícii mužská osoba. Z diachronického pohľadu je pri výklade variantnosti tvarotvorných morféme v superpozícii formálne kritérium – príslušnosť k pôvodným praslo-

vanským kmeňom, v rámci ktorých variantnosť nebola možná. Čo znamená superpozícia zo synchronického a diachronického hľadiska vo vzťahu k prirodzenosti jazyka, možno naznačiť niekoľkými obrázkami. Prvý dokumentuje rozdiely medzi východiskovým stavom a súčasnosťou substantívnej deklinácie v slovenskom jazyku, ostatné ilustrujú taký istý stav vo vybraných slovanských jazykoch. Ľavá strana schémy teda zobrazuje superpozíciu v retrospektíve, pravá strana je súčasnou superpozíciou, priestor medzi nimi znázorňuje prechodnú vývinovú kombináciu vzťahov.

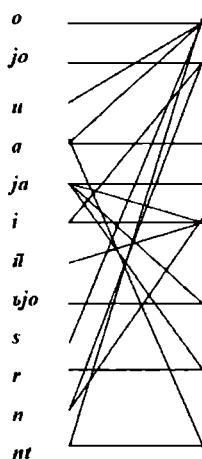
slovenčina
pôvodné kmene

súčasná vzory

¹ + *pani*

ruština – mezistupeň vývinu
pôvodné kmene

súčasnú vzory

1. завод, студент, болото, *телёнок

1. вихр, огонь, житель, поле, камень, путь, гость

2. карта воевода

2. земля, семья, линия

3. радость, любовь, имя

1. копьё, подмастерье, житие

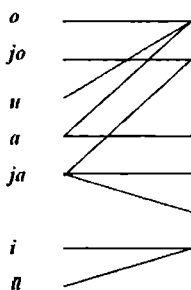
3. мать, дочь

3. дитя

1 = 1-е склонение, 2 = 2-е склонение, 3 = 3-е склонение

* словотворная подмненость

ruština – súčasný stav
pôvodné kmene

súčasnú vzory

1. завод, студент, болото, *телёнок

1. вихр, огонь, житель, поле, камень, путь, гость копьё, подмастерье, житие

2. карта, воевода

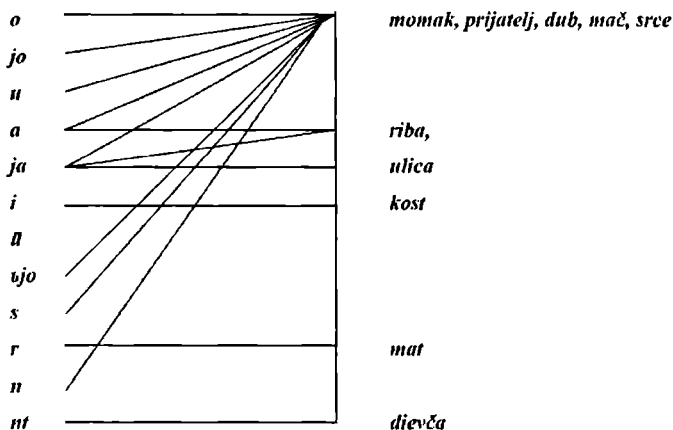
2. земля, семья, линия, мать, дочь

3. радость, любовь, имя, дитя

* словотворная подмненость

chorvátčina
pôvodné kmene

súčasnú vzory

Znepokojujúcou – ale aj podnetnou – pri pohľade na schémy nie je skutočnosť, že sú objavné, veď zobrazujú známe javy. Inšpiratívnym je zistenie, že východiskové a súčasné pozície mohli byť v akomkoľvek okamihu v minulosti ľubovoľne zmiešanými superpozíciami iných štruktúr. Na pozadí takéhoto uvedomovania si vzťahov sa riešenie problémov o prirodzenosti jazyka dostáva do zložitej polohy, pretože lingvisti s orientáciou na teóriu jazyka väčšinou spočiatku analyzujú konkrétne príklady a napokon sa to, k čomu dospeli, pokúšajú čo najviac zovšeobecniť. Hľadanie paralel v metódach explanačnej lingvistiky a teoretickej fyziky, ako ich naznačil J. Horecký (2000, s. 31), pravdepodobne nebude možné ináč, ako metódou riešenia parciálnych problémov v jednotlivých jazykových rovinách. Takýto postup navrhol vo svojej dizertačnej práci Hugh Everett využitím metódy nazvanej relatívna interpretácia stavu, ktorá umožňuje takýto postup: ak presne viete, akú otázku chcete položiť a otázka sa dá vyjadriť teoretickým formalizmom, ste schopní určiť pravdepodobnosti jednotlivých odpovedí (psl. velára k sa zo synchronického pohľadu môže v superpozícii vyskytovať ako *k*, *c*, *č*, *č*; v inštr. sg. fem. sa zo synchronického pohľadu môže v superpozícii vyskytovať tvarotvorná morféma *-ou*, *-u*, *-om* (srb., chorv.), *-o / ó* (*u > o*; slovin), *-oj*, *-aju*; porov. Smolin, o. c., s. 55-56). Relatívnu interpretáciu stavu H. Everetta možno –

s ohľadom na dejiny vedy – doplniť o interpretáciu, ktorá odpovedá na otázku, prečo to, čo pozorujeme, súvisí iba s odpoveďami na určité otázky, a nie na nekonečne veľa otázok. Riešenie problému navrhol L. Smolin (o. c., s. 56) zavedením pojmu *dekoherencia*. Podľa neho (tamže) je sústava otázok dekoherentná, keď neexistuje nijaká možnosť, že by odpoveď na jednu z nich bola superpozíciou odpovedí na ostatné. Na rozpracovaní takéhoto postupu sú založené konzistentné teórie v oblasti prírodných a matematických vied. „*Stačí pri nich predpokladať, že otázky sú konzistentné a odpoveď na jednu z nich nezabráni formulovať inú; v takom prípade uvedený prístup hovorí, ako počítať pravdepodobnosti jednotlivých odpovedí. Hoci je to nepochybný krok vpred, nie je dostatočný*” (Smolin, o. c., s. 56-57).

Pri hľadaní teórie prirodzenej morfológie, odhaľovaní princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka si treba uvedomiť, že neexistuje nijaký matematický ani filozofický princíp, zaručujúci existenciu jednej neprotirečivej teórie. Bez rešpektovania zmien v jazyku, ktoré majú z pohľadu všeobecnej, synchronickej, diachronickej či porovnávacej jazykovedy relatívny charakter a sú nadväznými superpozíciami, ťažko možno formulovať čiastkové teoretické závery ako predpoklad syntézy. Nemenej dôležité je zamyslenie sa nad problémom, či je predmetom záujmu reč, alebo jej používanie. „*Zmena tohto predmetu si vyžaduje zmenu stratégie: ...používanie reči, ktoré je predmetom pragmatiky, nespadá do výskumného programu založeného na uzavretej vedeckej stratégii: inými slovami, pragmatika nevychádza z lingvistiky*” (Reboul-Moeschler 1998b, 32). „*Táto nová hranica sa odkláňa od pokusov odhaliť pravidlá, ktoré by dovolili podriaďiť ich kódu; namiesto toho študuje používanie reči, čo ju núti otvoriť sa pri konkrétnych interpretáciách výpovedí k oblastiam a schopnostiam ako komunikačný kontext, usudzovanie alebo poznávanie sveta, teda k tomu, čo leží za hranicami lingvistických javov.*” (Marcelli 2001, 159).

Záver príspevku možno zhrnúť do odkazu na myšlienku L. Smolina (o. c., s. 222) o tom, že hľadanie fundamentálnych zákonov a princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka si zaslúži pozornosť aj spoza hraníc lingvistiky. Z nášho pohľadu aj v duchu poslednej repliky z hry Jeana-Paula Sartra *Huis-clos*: „*Pokračujeme...*”

Literatúra

- BARTHES, R.: *Základy sémiologie*. In. Kritika a pravda. Praha 1997. (Orig.: Barthes, R.: *Éléments de sémiologie*, 1964)

- BERNOLÁK, A.: *Grammatica slavica auctore Antonio Bernolák ad systema scholarum nationalium in ditionibus caesareo-regiis introductum accomodata. Posonii, impensis Joannis Michaelis Landerer, perpetui in Fűskut 1790.*
- CZAMBEL, S.: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej.* Martin 1902.
- DOLNÍK, J., MLACEK, J., ŽIGO, P.: *Princípjazyka.* Bratislava 2003.
- FERENČÍKOVÁ, A.: *Časové podradňovacie súvetie v slovenských nárečiach.* In: *Jazykovedné štúdie XX.* Bratislava 1986.
- HORECKÝ, J.: *Hľadanie princípov stavby, vývinu a fungovania slovenčiny.* In: *Princípjazyka a textu.* Bratislava 2000.
- MARCELLI, M.: *Priklad Barthes.* Bratislava 2001.
- PAULINY, E.: *Vývin slovenskej deklinácie.* Bratislava 1990.
- Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom.* Vydala Matica slovenská ako prácu svojej pravopisnej komisie. Nákladom Štátneho nakladateľstva v Prahe 1931.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom.* Vydala Matica slovenská. Tlačou kníhtlačiarne Knihospolu v Žiline 1940.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom.* Jedenáste, zrevidované vydanie. Red. Š. Peciar. Bratislava 1971.
- Pravidlá slovenského pravopisu.* Bratislava 1991.
- Princípjazyka a textu.* Materiály z vedeckej konferencie konanej 9.-10. 3. 2000 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava 2000.
- REBOUL, A., MOESHLER, J.: *Pragmatique du discours.* Paris 1998.
- Slovník slovenského jazyka.* Zv. 1-6. Bratislava 1959-1968.
- SMOLIN, L.: *Tri cesty ku kvantovej teórii gravitácie. Úvod do súčasných koncepcií priestoru a času.* Bratislava 2003.
- ŠTOLC, J.: *Atlas slovenského jazyka.* Zv. 2. Flexia. Časť prvá – mapy. Bratislava 1981.
- ŠTÚR, L.: *Náuka reči slovenskej.* Bratislava 1846.
- ŽIGO, P.: *Princíp analógie.* In: *Princíp stavby, vývinu a fungovania slovenčiny.* Bratislava 1999.
- ŽIGO, P.: *Hľadanie princípu relatívnosti. I.* In: *Princípjazyka a textu.* Bratislava 2000.